

Jean-Yves Grenier

## Erkölcsei norma és politikai gazdaságtan (13–21. század)\*

Mi történik akkor, ha a gazdasági viselkedést erkölcsi normák alapján ítélik meg, illetve morális megfontolások alapján döntenek az árak, bérek, kamatok mértékéről – ezen írás ezt a problémát járja körül. Ha egy gazdasági rendszer (részben) önállóan működik, ezek a változók olyan szintet érhetnek el, amely eltérhet a társadalom által kívánatosnak vagy igazságosnak tekintettől. Felvetődik tehát a kérdés, hogy a piacon kialakuló árak megfelelnek-e azoknak a – kollektív vagy egyéni – normáknak, amelyeket a társadalom igazságosnak, vagy legalábbis elfogadhatónak tart. Ha a válasz nemleges, és számos okunk van úgy gondolni, hogy igen gyakran ez a helyzet, akkor merül fel a piachoz és a gazdasághoz képest külsődleges normák bevezetése az árucserében rögzült árak befolyásolására, sőt akár kiváltásukra. Nem az foglalkoztat tehát minket, hogy a közgazdaságtan tiszteletben tart-e bizonyos erkölcsi normákat – ami egyébként fontos és bőségesen tárgyalt kérdés –, hanem az a probléma, hogy be lehet-e vezetni a gazdasági rendszerbe olyan értékeket, amelyeket nem maga a gazdaság termelt ki. Másként fogalmazva, az a kérdésünk, hogy elfogadható-e a hatóságok kizárásával, vagy csupán korlátozott ellenőrzése mellett, egyedül a magánemberek közötti cserére hagyni a társadalmi rend fenn-tartásában és a javak elosztásában alapvető jelentőségű olyan gazdasági változóknak a meghatározását, mint amilyen például a búza ára, a bérek vagy a kamatok szintje. Milyen mértékben van lehetősége a közhatalomnak, intézményeknek vagy egyes személyeknek beavatkozni annak érdekében, hogy ezek a változók az említett igazságosság követelményeinek megfelelő szinten állapodjanak meg? Ezek a kérdések hosszú történetre nyúlnak vissza a nyugati hagyományban, hiszen rögtön felmerültek, mihelyt a gazdaság eléggé fejletté vált ahhoz, hogy az árucseré és a piaci árak jelentős szerepet játsszanak benne.

### AZ IGAZSÁGOS ÁR ÉS HASZNÁLATAI

Az éhínséggel foglalkozó történészek kimutatták, hogy a Karoling-kortól egészen a 12. századig az éhínségeknek általában korlátozott hatásuk volt: ritkábban fordultak elő, kisebb területeket érintettek, és nem voltak annyira súlyosak, mint

\* A tanulmány magyarul jelenik meg először, az alapjául szolgáló előadást a szerző az Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék (ELTE BTK) meghívott előadójaként 2019. április 8-án tartotta.

később, mivel a gabona piaci forgalmazása még kevésbé volt fejlett. A 12–13. századtól kezdve azonban az árucsere áramkörei összetettebbé váltak, és a piacok már jobban kapcsolódtak egymáshoz. Az elosztási csatornák hatékonyabbak, ugyanakkor törékenyebbek is lettek. Míg a bőség idején javították a gabona elosztását, a válságok idején hozzájárultak egyes piacok szétzilálásához és kimerítéséhez. Ennek egyik legfőbb oka, hogy ettől az időszaktól kezdve Európában mind gyakoribbá vált a pénz használata a városi piacokon, ami a társadalom legkülönbélebb csoportjait érintette. A gabonakinálat feszültségei nemegyszer igen magas árakban jelentkeztek, és ez a jelenség a legszegényebb rétegeket kizárta a piacról.

Természetesen a piaci ár létezése még korántsem jelenti az önálló piaci szférával és az árak önregulációs rendszerével működő piacgazdaság létrejöttét – Polányi Károlytól tudjuk, hogy ha létezett is valaha ilyen gazdaság, az csak a közelmúltban jelent meg –, de azt bizonyítja, hogy a középkor delelőjén kibontakoztak bizonyos árképző mechanizmusok, amelyek részben függetlenek voltak az intézményektől. Ettől kezdve jelent meg az árak gazdasági és társadalmi következményeinek a kérdése, az olyan áraké, amelyek, részben legalábbis, kisiklanak a politikai és vallási hatalmak ellenőrzése alól. A kortársak tisztában voltak ezzel, ami megmagyarázza, hogy miért hoznak olyan statútumokat és rendeleteket a városi kommunák vagy az államok Itáliában a 12. századtól, majd Németországban, Flandriában, Angliában és Franciaországban a 13. században, amelyek célja a kenyér piacának szabályozása és az árak ellenőrzése volt.<sup>1</sup> Ugyanabban az időszakban, a 12. század végén és a 13. század elején jelentek meg az első reflexiók az igazságos árról a skolasztikus gondolkodásban.<sup>2</sup>

## Hogyan határozható meg az igazságos ár?

A cím arra a szándékra utal, hogy az árucsere mérsékelt vagy társadalmilag elfogadható áron történjen, különösen, ami a megélhetéshez szükséges alapvető javakat illeti. Ezt a célt leginkább a városi politikai és vallási elit fogalmazta meg. Az, hogy az árucsereben mind jogi, mind pedig erkölcssteológiai szempontból megmutatkozzék valamiféle igazságosság, elsődleges követelmény volt a skolasztikus doktrínában. Mint az közismert, az igazságosság egyik formája a kommutatív, a másik a disztributív igazságosság. Az előbbi a közösségen belül elcserélt dolgok közötti egyenlőséget írja elő, az utóbbi szerint a közösség minden tagja számára a státuszának megfelelő megélhetési eszközöket kell biztosítani. Az első bilaterális kapcsolat, és a dolgokra irányul, a második többoldalú kapcsolat, amely személyekre, illetve a közjó megvalósulására vonatkozik. Az igazságos árnak tehát e kettős elvárásnak kell megfelelnie, ami azonban több nehézséget is felvet.

<sup>1</sup> Feniello 2015.

<sup>2</sup> A fogalomnak voltak előzményei a római jogban, sőt még – más formában – a klasszikus kori görög városok intézményeiben is, ám korántsem volt ugyanolyan jelentősége, mint a középkorban. Az igazságos ár fogalmának a legteljesebb meghatározását a skolasztikus teológusok dolgozták ki.

1. Először is felvetődik a kétféle, kommutatív és disztributív igazságosság közötti koherencia problémája. Míg az első az árucseré méltányosságára irányul, a második a javaknak a közösségen belüli igazságos eloszlására, a céljaik tehát eltérők. A két törekvésnek azonban ugyanabban az igazságos árban kell megjelenie, amely egyaránt befolyásolja az árucserét és a jövedelmek alakulását (az eladó kifizetése vagy egy igazságos bér rögzítése révén). Hogyan legyünk biztosak abban, hogy egyetlen igazságos ár kielégíti mindkét, egymástól független elvárás? A kéttípusú igazságosságnak ez a különbözősége, sőt összeegyeztethetlensége egészen a 17. századig folyamatosan foglalkoztatta a teológusokat.

2. Másodszor a kapott és az adott áru közötti ekvivalenciának összhangban kell lennie a római jog egy másik elvével: a szerződéses kötelezettségek és a magántulajdon tiszteletben tartásával, vagyis a cserében részt vevő feleknek azzal a szabadságával, hogy közösen határozzák meg a tranzakció összegét. De, teszi fel a kérdést Aquinói Szent Tamás a *Summa Theologiae*-ben, vajon jogos-e, ha a két fél között megtárgyalt árucserére hagyjuk azon javak elosztásának feladatát, amelyek létfontosságúak egy közösség fennmaradásához?

Egy további fontos aspektust jelent az is, hogy az igazságosságnak ez a két formája különbségeik ellenére is kizárólag közösségi perspektívában gondolható el, hiszen mindkettő esetében a közösség a maga egészében érintett. Ez magyarázza, hogy az igazságos árat a *communis aestimatio* [közbecsü, a dolgok törvény és szokás szerint meghatározott ára – A ford.] fogalmával társítják. De miképpen lehet ez utóbbit meghatározni, és rajta keresztül az igazságos árat? Erre a bőségesen tárgyalt kérdésre egyetlen általánosan elfogadott válasz sem született. A teológusok és a kánonjogászok, de a politikai vezetők és a jogtudósok között is számos, egymásnak ellentmondó értelmezés merült fel, ám egyik sem bizonyult valóban kielégítőnek. A viták elsősorban a tomisták és a nominalisták között folytak. A *communis aestimatio* legelterjedtebb értelmezése az igazságos árnak olyan jelentést igyekszik tulajdonítani, amely az ár közösségi meghatározásának gondolatához áll közel. Ezt látjuk Nagy Szent Albert és főként tanítványa, Aquinói Tamás esetében, csakúgy, mint számos olyan gondolkodónál, akik az árucseré vonatkoztatási keretének a keresztények közösségét tekintették. Mások azonban, akik közelebb álltak a kereskedőkhöz, mint Duns Scotus és a nominalisták, jobbnak tartották, ha az igazságos ár egy árucikk előállítási költségét fejezi ki. Duns Scotus maga azonban csak korlátozott szerepet tulajdonított az ár és a profit kereskedő általi, egyéni meghatározásának. Ebből következően a *communis aestimatio*-t a fejedelemnek vagy a városoknak kell megállapítania. Világosan megkülönböztették egyébként a létfenntartáshoz szükséges javakat és a luxuscikkeket, ami a piacon kívüli normák alkalmazását a javak egy lehatárolt csoportjára korlátozza. Míg a luxuscikkek esetében a római jog szerinti szabad szerződéses viszony érvényesül, amely egyedül az eladóra hagyja az eladni kívánt áru igazságos árának meghatározási jogát, a létszükségleti cikkekkel ez nem így van. Abból kiindulva, hogy közös kötelesség mindenki számára biztosítani a megélhetését, néhány szerző eljut egészen a hivatalos árszabályozás követeléséig, mint pél-

dául Heinrich von Langenstein a *Tractatus de contractibus* című, 14. század végi művében.<sup>3</sup> Hasonló szellemiségben követeli az árak rögzítését 1615-ben Antoine de Montchrétien a *Traité d'économie politique* című munkájában,<sup>4</sup> ez a megközelítés azonban kisebbségben maradt. Ezek az elvek, mivel igen általánosak, számos lehetőséget hagynak annak értelmezésére, mi az a közösség, amely rendelkezik a *communis aestimatio* megállapításának jogával, és egyik felfogás sem vált meghatározóvá. Egyesek szerint a vásárlókat, mások felfogása szerint viszont ilyen például Duns Scotus – a kereskedők közösségét illetné ez a jog. Ez az egyszerre elméleti és gyakorlati nehézség, vagyis hogy azonosítsuk, kinek van törvényes felhatalmazása megmondani az igazságos árat, jelentősen korlátozza tényleges alkalmazásának lehetőségét.

A 16. században második virágzását élő skolasztikus gondolkodásra, amely elsősorban olasz és spanyol teológusoknak volt köszönhető, jelentős hatást gyakorolt a gazdaságnak a reneszánsz korától meginduló növekedése, amit az árucserre felgyorsulása és az árak forradalma jellemezett. Az erős infláció további ösztönzést adott az igazságos árra irányuló reflexióknak, és kétségteljesen hozzájárult, hogy jobban figyelembe vegyék a kínálatnak és a keresletnek a piacon tapasztalható folyamatos változását, ami tovább növeli az igazságos ár azonosítása körüli bizonytalanságokat. Abban is szerepe volt, hogy még erősebbé váljon az a meggyőződés, miszerint nem jó megoldás, ha az uralkodó, a városi tanács vagy a céhek rögzítenek valamiféle törvényes árat. Bár egyetlen teológus sem kérdőjelezi meg a politikai hatalom jogát, hogy beleszóljon az árak megállapításába, az árak közhatalmi megszállását a leggyakrabban mégis inkább elutasítják, és ebből következően a gyakorlatban ritkán került rá sor.<sup>5</sup> A legtöbben vagy úgy vélik, hogy a törvényesen megállapított ár igazságtalan lenne, és ezért nem biztosítaná az egyenlőséget a cserében, vagy attól tartanak, hogy a hatósági ár erősítené a csalást és a korrupciót.<sup>6</sup> Nicolas Delamare, aki magas rangú rendőrségi tisztviselőként egyébként elkötelezett *harcosa* volt a városi rendfenntartásnak, a *Traité de la police* című értekezésében kiemeli a hatósági árszabás veszélyeit. Szerinte „ez egy olyan álmelegedés, amely megakasztja a forgalmat”, és ellentétes magának a kereskedelemnek az elvével is, amely a szabadságot feltételezi: „A legjobb, amit tehetünk, hogy hagyjuk érvényesülni a szabadságot

<sup>3</sup> Langenstein 1484.

<sup>4</sup> Montchrétien 1999: 287. „A rendőrség vezetőinek a feladata, hogy parancsba adják, az eladásra szánt dolgokat a legigazságosabb áron árusítsák”.

<sup>5</sup> Ez igaz az áruk árára, de nem vonatkozik például a kamatra, mivel a törvényes kamatlábat a leggyakrabban az állam rögzíti.

<sup>6</sup> Ki kell emelnünk, hogy egy élelmiszer-ellátást kontrolláló rendszer bevezetése – amely egyben a piacokkal szembeni bizalmatlanság jele –, ahol például ingyen osztogatják vagy nagyon alacsony áron teszik hozzáférhetővé az alapvető élelmiszereket, egy másik és a törvényileg rögzített árnál hatékonyabb eszköz a közhatalom kezében a disztributív igazságosság érvényesítésére. Nagy léptékben nézve ezt a rendszert alkalmazták az antik Rómában, a pápák 16. és 17. századi Rómájában vagy a Csing-dinasztia Kínájában a 18. században. Franciaországban és Angliában ezzel szemben sokkal inkább a piaci cserét részesítették előnyben.

a kereskedelemben, és ügyelünk arra, hogy minden búzát a piacon értékesítsenek.<sup>7</sup> Az etikai normáknak tehát nem a piac kikerülésével, hanem a piacon keresztül kell megvalósulniuk.

A reneszánsz óra mind összetettebbé váló kereskedői gyakorlatok arra indították a teológusokat, de a gyónási könyvecskék és a kazuisztikai értekezések szerzőit is, hogy a ténylegesen előforduló esetek iránt kezdjenek érdeklődni. A trienti zsinat után a teológus szerzőknek megsokasodtak az olyan művei, amelyek a gazdasági ügyekből adódó lelkiismereti kérdések megoldására törekedtek.<sup>8</sup> A hasznuk nem elsősorban a valós esetek megoldásában mutatkozott meg, mert a felvetett kérdések igen gyakran, ha nem is mindig, erősen sztereotipizáltak voltak, hanem abban, hogy rámutattak, milyen lehetőségek adódnak az igazságos ár moralitásának érvényesítésére. Az új típusú kereskedői gyakorlatok terjedésének másik következménye az volt, hogy a teológusok kibővítették azoknak a körülményeknek a körét, amelyeket az igazságos ár megbecsülésében figyelembe kell venni. Mindenekelőtt a *damnum emergens*, a *lucrum cessans* és a *periculum sortis* [a ténylegesen előállt kár, az elmaradt haszon, az üzleti kockázat – A ford.] esetei merültek fel. Ezt a három, először az uzsora ügyében figyelembe vett esetet ettől kezdve bevonták az eladási szerződésekbe, legitimálva azt a tényt, hogy egy tranzakció nem feltétlenül felel meg az igazságos árnak, vagyis ezzel több autonómiát hagytak az egyéni interakcióknak.

Ezen fejlemények fontos következménye volt, hogy a teológusok egyre inkább lemondtak a disztributív igazságosság ideájáról, előnyben részesítve a kommutatív igazságosságot, vagyis az egyenlőséget az árucserében. Ez a szűkítés a közgazdasági gondolkodás egyes eszmetörténéseit, így például Raymond de Roovert arra vezette, hogy az igazságos árnak e felfogását úgy értelmezze, mint ami megfelel a piaci árnak. A *communis aestimatio* tehát megfeleltethető lenne a kínálat és a kereslet közötti olyan konfrontációnak, amelynek eredményeként normális körülmények között (amikor tehát nincs csalás) olyan piaci ár jön létre, amely egyben az igazságos árral is megegyezik.<sup>9</sup> Másként fogalmazva mindez azt jelentené, hogy az igazságos ár idegen attól az elképzeléstől, amely morális normát alkalmazna az árucseré folyamatában. Ezzel a felvetéssel szemben azonban, amely szerint a 16. századi moralisták számára az igazságos ár a piaci versenyben kialakuló árral lenne azonos, megfogalmazható egy komoly ellenvetés. Nevezetesen az, hogy a 18. század közepéig nem volt jellemző a piacnak az a meghatározása, amely szerint az egy olyan harmonikus hely lenne, ahol normális körülmények között nincs semmiféle csalás, árufelhalmozás, vagyis képes kitermelni olyan piaci árat, amely egyben az igazságos ár is. Éppen ellenkezőleg,

<sup>7</sup> Delamare 1710: Supplément, 65.

<sup>8</sup> Itália esetére lásd Turrini 1991. Hasonló típusú szöveggel az újkorban mindenütt találkozhatunk a katolikus országokban.

<sup>9</sup> De Roover 1955: 164. Sienai Szent Bernardin (1380–1444) kapcsán a következőket írja: „Szent Bernardin szerint az igazságos árat »egy közösség minden tagja együtt határozza meg.«” Ez az álláspont véleményem szerint egyértelműen a szabadpiaci árképzésnek felel meg.

a piaci árucserét a kortársak úgy fogták fel, mint ahol az egyének közötti erőviszonyok érvényesülnek, becsületes és becsstelen gyakorlatok keverednek, és ami igencsak távol esik az igazságosság ideáljától.

## Az igazságos ár használatai

Ez a sokféle nehézség mind azt jelzi, hogy lehetetlen pontosan meghatározni, mi is lenne az igazságos ár. Ez azonban elemzésünk szempontjából fontos eredmény. Felmerül a kérdés: vajon lehetséges-e mégis olyan politikát kialakítani, amelynek célja az igazságos ár? Elképzelhető-e az elméleti alapok hiánya ellenére is olyan politika megvalósítása, vagy olyan intézmények felállítása, amelyek elő tudnák segíteni, hogy az igazságosság valamiféle felfogása megjelenjen az árucserében? Az erre irányuló kutatásnak mindenekelőtt meg kell különböztetnie az igazságos ár megállapításának kétféle módját. Az egyik az, amikor bíróság rögzíti az igazságos árat, a másik esetben viszont egy folyamat eredményeként alakul ki.

Nézzük először a bíróság által rögzített igazságos ár esetét. Az igazságszolgáltatásnak ez a fajta beavatkozása igen régi. Az antik Rómában a bírói hatalom által megállapított *iustum pretium* biztosította, hogy a kiskorúak földbirtokát ne lehessen törvényesen eladni az igazságos ár felénél kisebb összegért. A 13. században a jogászok ezt a szabályt minden vagyontárgyra kiterjesztették. De hogyan állapítják meg ilyenkor az igazságos árat? A gyakorlatban szakértő kereskedők határozták meg a *communis aestimatió*t, az ő feladatuk volt, hogy megbecsüljék a javak értékét, segítendő a bírót az igazságos ár megállapításában. Ez nehéz feladat, hiszen, miként a jogász Robert-Joseph Pothier magyarázza, az igazságos ár „nem egy fix és láthatatlan pontból áll, mint [az árucikkek] ára [...] hanem bizonyos kiterjedése van”.<sup>10</sup> Ez pedig bizonytalanságot teremt, mert az ár mindenfajta objektív megítélés alól kisiklik – ebből következően egyes újkori jogászok erős fenntartással viszonyulnak ahhoz, hogy a jog beavatkozzon a kereskedelmi ügyletekbe és az adásvételi szerződésekbe. Jean Domat például azt hangsúlyozza, hogy a dolgok ára túl sok tényezőtől függ, ezért nehéz meghatározni: „Az árnak ez a bizonytalansága [...] azt követeli meg, hogy maguk az eladók és a vevők határozzák meg tetszésük szerint az eladási árat.”<sup>11</sup>

Az igazságos árnak ez a használata tehát az elejétől kezdve korlátozott volt, mert csak a nagyon egyenlőtlen tranzakciók esetében merült fel elfogadható cseereérték megállapítása. Mi magyarázza ezt a szűk körű használatot? A legfőbb ok abban a jogi keretben keresendő, amelyen belül ezeket az intézkedéseket alkalmazták. A római jog, amelyet a középkor, majd a modern kor is örökölt, valóban nagy jelentőséget tulajdonít a szerződéskötés szabadságának és a szerződés tiszteletben tartásának. A gyakorlat tehát hamar kedvezőtlenül viszonyult ahhoz, hogy az adásvételi szerződések az ár igazságtalanságára hivatkozva legyenek sem-

<sup>10</sup> Pothier 1772: 1. 253–254.

<sup>11</sup> Domat 1828: 170.

missé nyilváníthatók, különösen a 16. századtól kezdve, amikortól a római jog hatása felerősödött. Számos királyi rendelet jelent meg ennek szellemében. Egy 1561-ben kiadott rendelet például minden tranzakciót jóváhagy, és megtiltja, hogy bármelyiket semmissé nyilvánítsák arra hivatkozva, hogy a szerződéses ár az igazságos ár fele, vagy annál is kevesebb.<sup>12</sup>

Hasonlóan vélekedtek az olyan kiemelkedő, a római jog szellemiségétől áthatott jogászok is, mint Jean Domat és Robert-Joseph Pothier. A szerződések hatályon kívül helyezésének gyakorlatát Domat például azért kívánja korlátozni, mert „a köz érdekében áll, hogy az eladásokat ne zavarják meg túl gyakori beavatkozással”,<sup>13</sup> Pothier pedig nem habozik nyíltan hangoztatni, hogy nem ért egyet Aquinói Szent Tamással:

„Ennek az elvnek [az igazságos ár tiszteletben tartásának] csak a lelkiismeret belső ítélőszéke előtt van helye, de nem követik a törvényszéken; a bíróság rendszerint nem foglalkozik az olyan panasszal, hogy valaki az igazságos árnál drágábban vásárolt, mivel a kereskedelem érdeke azt diktálja, hogy az üzletet kötő felek ne fordulhassanak egykönnyen a bírósághoz a megkötött üzlet felülvizsgálatára.”<sup>14</sup>

Az igazságos ár elvének tiszteletben tartása tehát egyedül „belső”, vagyis lelkiismereti kötelesség, de nem „külső”, vagyis olyasvalami, amit jogszabály ír elő.

Vegyük ezután azt az esetet, amikor az igazságos ár egy folyamat eredménye. Az árucserében az igazságosság érvényre juttatásának egyik módja tehát az, ha *ex post* korrigálják a piac esetleges aberrációit, mint például amikor bíróság állapítja meg az igazságos árat. Van azonban ennek másik útja is, amikor nem magára az igazságos ár megállapítására törekszenek, hanem a piaci működés módosítására, vagyis olyan eljárást keresnek, amely lehetővé teszi, hogy az árucseré eredménye minél jobban megközelítse az igazságos árat. Ennek megtalálása az állami adminisztrációra vagy a piac működéséért felelős városatyákra, hivatalnokokra hárul. Az ilyen eljárás nem a szoros értelemben vett igazságos árhoz vezet, mert az így kialakuló ár nem feleltethető meg az igazságosság teológiai vagy jogi kritériumainak (mint például a *communis aestimatio*), de közelít hozzá, mivel mérsekeltnek és a társadalom különböző tagjai számára elfogadhatónak kell lennie. Vagyis nem magának az árnak, hanem annak az eljárásnak kell igazságosnak lennie, amely az ár megállapításához vezet.<sup>15</sup> Az ilyen eljárások kialakítása arról tanúskodik, hogy a hatóságok tisztában voltak azzal, miszerint az igazságosságot maga az árucseré egyből nem garantálja. A piaccal szembeni bizalmatlanság egyébként újra meg újra felbukkant, és jellemző volt a preindusztriális típusú

<sup>12</sup> *Édict du Roy* 1561: 1.

<sup>13</sup> Domat 1828: 180.

<sup>14</sup> Pothier 1772: 256.

<sup>15</sup> Itt a „tisztá eljárási igazságosság” gondolata érhető tetten, amelyet John Rawls javasolt. Az eljárás tisztességes vagy méltányos jellege magához az eljáráshoz kapcsolódik, nem pedig az eredményéhez. Rawls 1997: 115.



cserét folytató társadalmakra, ezt tanúsítja a 18. század közepi liberális fordulat előtti preklasszikus politikai gazdaságtan is.<sup>16</sup> Ez a bizalmatlanság (vagy tisztánlátás) indokolja a piac működésének kettős felfogását: az egyik a normalitásra, vagyis arra a működési módra vezethető vissza, amely lehetővé teszi egy közösség szükségleteinek kielégítését észszerű áron; a másik viszont arra a működésre utal, amelyben a spekuláció és a különféle piaci cselszövések dominálnak. Az igazságos ár az elsőhöz tartozik.

Ebben a felfogásban egyrészt megjelenik a csere általános és szokásos természetének gondolata, másrészt a stabilitásé, ami azonban részben idealizált,<sup>17</sup> hiszen bizonyos áruk, például a létszükségleti cikkek árának erős ingadozásai megszokottak voltak a 18. század végéig, sőt még a 19. század első felében is. Az árstabilitás nagyon erősen kapcsolódik az igazságos ár népi képzetéhez, és ez a leggyakoribb reprezentációja, ellentétben a tudományos vagy teológiai felfogásával, amely figyelembe veszi a dolgok szűkössége vagy bősége miatt bekövetkező ingadozásokat. Ahogy Jean Meuvret hangsúlyozta: „Az árak ilyen állandósága volt a gazdasági ideál, és ha úgy tűnt, hogy a valóság eltér ettől, az állami hatóságok feladata volt, hogy helyreállítsák.”<sup>18</sup>

Hogyan lehet ezt a méltányos árat elérni? Erre törekszik a gabonarendtartás a középkorban és az újkorban. Franciaországban a piacokat szabályozó szövegek célja a kereskedelem átláthatóságának biztosítása volt. Valamennyi intézkedés azt akarta garantálni, hogy az értékesíthető gabonamennyiség valóban megjelenjen a piacon: ezért tiltották a kereskedőknek, hogy megpróbálják ellenőrzésük alá vonni a kínálatot (előre, lábon megvásárolni a termést, külön szerződéseket kötni a földművesekkel stb.), ezért rendelték el a nyilvántartásba vételi kötelezettséget az adminisztrációnál letétbe helyezett listákon, és ezért tiltották a búza viszonteladását azon a piacon, ahol azt beszerezték.<sup>19</sup> Mindezen intézkedések célja annak biztosítása volt, hogy a búzát csakis a piacokon értékesítsék és vásárolják. Ezenkívül a szűkölködőknek és a szegényeknek gyakran megadták a jogot, hogy két órával azelőtt menjenek a piacra, hogy a pékek és kereskedők vásárolni kezdené-

<sup>16</sup> Grenier 2018.

<sup>17</sup> Az a tény, hogy az angol vagy a francia néptömegek a 18. századi válságos időkben elsőre legáltalában nem a búzához akartak erőszakos módon hozzájutni, hanem „tisztességes és észszerű” árat követeltek, azt bizonyítja, hogy osztották azt az elképzelést, hogy a dolgoknak van egy hosszabb időtávban megmutatózó tisztességes áruk, és ezt az árucserében részt vevő valamennyi félnek tisztelőben kell tartania. Érdeemes megjegyezni, hogy azok az esetek, amikor az árakat népi mozgalmak szabták meg, azon ritka példák sorába tartoznak, amikor sikerült érvényre juttatni a *communis aestimatio* egyik formáján alapuló igazságos árat. Az ilyen árszabások azonban egyszerűek voltak, a válság pillanataihoz kapcsolódtak, és mindenekelőtt nem a piacon keresztül, hanem annak megkerülésével történtek. A „morális ökonómia” e néptömegek körében jelentkező felfogásáról lásd Thompson 2015: 251.

<sup>18</sup> Meuvret 1988: 155.

<sup>19</sup> Az 1577-es királyi rendelet XVI. cikkelye így például előírja, hogy „aki megszabta a gabonája árát, azt sem maga, sem valaki más nem emelheti fel, és azon az áron kell eladnia az első vagy a második vásáron, és ha marad a harmadikra, akkor árengedményt kell adnia”. Couchot (királyi bírósági ügyvéd) 1710: 851.



nek, és felvernék az árakat.<sup>20</sup> Ezek a különféle intézkedések arra irányultak, hogy az árucserében részt vevő felek számára biztosítsák a szerződéskötés, illetve az ár megállapításának szabadságát egy olyan intézményi kereten belül, amely garantálja az egyenlő feltételeket, vagyis hogy a kereslet és a kínálat játéka csalás és spekuláció nélkül érvényesülhessen. Nem az igazságos ár megállapítása volt tehát a cél, hanem az igazságos, átlátható és szervezett verseny intézményi kereteinek megteremtése, annak érdekében, hogy elkerüljék a túl nagy egyenlőtlenégeket az árucseré résztvevői között. A spekuláció megakadályozásáról van itt szó, és egy kevésbé változékony árszínvonal biztosításáról, amely mind a termelő, mind a fogyasztó számára megfelelő, azaz egy olyan kettős követelményről, amelynek érvényesítése az adminisztráció alapvető célja.

A 18. század közepe után azonban ezeket a szabályokat egyre inkább a kereskedelem korlátozásának tekintették. Mind több közgazdász és hivatalnok, és általában az elit is úgy vélekedett, hogy a gazdagságot leginkább a szabadjára engedett kereskedelem képes biztosítani. Ez a kereskedelemnek tulajdonított elsődleges szerep egyrészt ahhoz az akkori új gondolathoz kapcsolódott, amely szerint az államok prosperitásában az áruforgalomnak nagy szerepe van, másrészt ahhoz, hogy a kortársak szemében úgy tűnt, a társadalom hatékony megszervezésének egyik alapja a gazdaság. 1750 után a „kereskedelmi érdek” fogalma az európai gondolkodásban alapvetővé, és a társadalom számára a jogi döntésekben egyre fontosabb szemponttá és célkitűzéssé vált. A kereskedelmi érdek érvényre juttatásának lényegi feltétele a római jogi hagyomány szerint, amit a természetjog is átvett, a felek között létrejött szerződés tiszteletben tartása. Eszerint a megegyezésre képes felek közötti bármely megállapodás jobb, mint a felektől függetlenül hozott jogszabály. A csere kockázatát egyénileg kell vállalni, nem pedig közösségi ellenőrzés alá vonni. Ez az elv minden bizonnyal része volt a régi piaci ítélkezési gyakorlatnak, de a felvilágosodás során új erővel jelentkezett. Ezt tanúsítja Jean-Baptiste Denisart híres joggyakorlati munkájában közzétett kijelentése is:

„Ezért mondják a római törvényekben, hogy természetesen megengedett [...] meglepni egymást: a törvénynek ez a megfogalmazása azt jelenti, hogy az eladó vagy a vevő a másik fölé kerekedhet az árat illetően, és ha nincs csalás vagy más ilyen körülmények, az illető büntetlen marad.”<sup>21</sup>

Az egyház a 18. században arra törekedett, hogy fenntartsa az igazságos ár és az igazságos bérek elvét a kereskedelem szervezésében. Tisztában volt azonban azzal, hogy a mind laikusabbá váló társadalomban mekkora nehézséget jelent fenntartani és megvédeni az olyan erkölcsi normákat, amelyek alááshatják a gazdaság hatékonyságát. Az egyházi hatóságok stratégiája kettős volt. Egyrészt lénye-

<sup>20</sup> Ilyen intézkedésekre példát Angliával kapcsolatban lásd Thompson 2015.

<sup>21</sup> Denisart 1771: 2. 54, article Dol.

gében azokat a szabályokat ismételtették, amelyeket egy jó kereszténynek a lelkiismerete szerint tiszteletben kell tartania. Számos, olyan lelkiismereti kérdést, esetet tárgyaló kiadványt adtak ki, amelyek segítették a hívőket az erkölcsteológia elveinek alkalmazásában. Franciaországban a 18. században a leghíresebb ilyen munka Jean Pontas (1638–1728) teológus és jogász sok kiadást megért könyve volt, amely nagy teret szentelt az árusítás kérdésének, illetve annak, hogy miként kell az embernek helyesen viselkednie a piacon.<sup>22</sup> A „dolog valós értékének” fogalma központi szerepet játszik vizsgálatában, mivel fiktív, de pontos példákban kiindulva azon elmélkedik, hogyan lehet tiszteletben tartani az igazságos árat. A munka ugyanakkor nagy rugalmasságot mutat a vallási tilalmak betartásában, mivel szerzője tisztában van azzal, hogy ezek semmiképpen sem tényleges törvényi szabályok, csupán ajánlások. Pontas olyan tanácsokat, spirituális segítséget nyújt a hívőknek, amelyeket az egyház továbbra is hangoztatott a felvilágosodás évszázadában.

Másrészt, korántsem szembeszállva a fentiekben leírt fejleményekkel, és például az igazságos ár gyakorlati alkalmazásának megvédésére törekedve, az egyházi hatóságok maguk is aktívan követték a kereskedelem felszabadítására irányuló törekvéseket, sőt egyenesen a gazdaság prioritását hangsúlyozták. Míg az egyház az ítélkezési gyakorlatban még mindig próbálta megkülönböztetni a dolgok megítélésének belső és külső bírói fórumát a lelkiismeret jogainak megőrzése érdekében, számos esetben nem habozott kiállni a kereskedelem érdekeinek megvédése mellett azért, hogy ne zavarják meg a gazdasági tevékenységet. Angers egyházmegye egyik konferenciáján például a következőképpen érveltek:

„A [kereskedelem] előnyei ma minden korábnál jobban ismertek, és a politikai kormányzatok érdeklődése irántuk arra figyelmeztet, hogy ne hozzunk olyan döntést, amely megakadályozhatja a kereskedelmet és megakadályozhatja sikerét.”<sup>23</sup>

A közgazdászokhoz és a jogászokhoz hasonlóan tehát ekkor már az egyház figyelmének középpontjába is az egyének viselkedése és a magánszemélyek közötti megállapodások kerültek. Első lépésben még úgy vélték, hogy az igazságos ár érvényesítéséhez szükséges közösségi korlátozások kiegészíthetők az olyan individuális erkölcsi szabályokkal, mint a megbízhatóság és jóhiszeműség. Később viszont már úgy gondolták, hogy a közösségi korlátozások akár fel is válthatók az egyéni erkölcsi előírásokkal. A vallás előnye az, hogy követhető spirituális elveket, szellemi ösztönzést nyújt, amelyek elfogadása mindenki egyéni belátására van bízva, mert „Isten megbosszulja a csalásokat, még akkor is, ha titkosak”.<sup>24</sup> Angers papsága ezért büszkén rámutathat a „vallás azon gyakorlati előnyeire”, amelyek kétségtelenül minden más intézménynél jobban hozzájárulnak „a társadalom számára olyannyira fontos” kereskedelem fejlődéséhez. Az igazságos ár, és

<sup>22</sup> Pontas 1715.

<sup>23</sup> *Conférences ecclésiastiques du diocèse d'Angers sur les états 1776*: 3. 282.

<sup>24</sup> *Conférences ecclésiastiques du diocèse d'Angers sur les états 1776*: 3. 301.

vele együtt számos, egyszerre erkölcsi és gazdasági tartalommal rendelkező dolog végül alárendelődik a kereskedelem mindennél előrébb való érdekeinek, és erre a papság is az áldását adja.

## HATEKONY ÉS TISZTESSÉGES VERSENY

Míg az egyház és a jogászok, annak érdekében, hogy ne zavarják meg a kereskedelmi folyamatokat, fokozatosan felhagytak azzal az elképzeléssel, miszerint az igazságos ár fogalma alkalmazható a gazdasági cserék során, addig a politikai gazdaságtan a 18. század közepétől egyre inkább arra törekedett, hogy a verseny gondolatát összekapcsolja az igazságosság fogalmával. A verseny fogalmát a szereplők közötti konfrontáció modern értelmében használták, vagyis ellentétesen a versenynek az igazságos ár gazdaságtanára jellemző, intézményesen konstruált felfogásával. Sőt, néhányuk számára a verseny volt az egyetlen módszer az igazságosság érvényre juttatására a kereskedelemben. Montesquieu-nek is ez a véleménye, amit már *A törvények szellemében* megfogalmazott 1748-ban: „A verseny az, amely az áruk igazságos értékét megszabja, és a köztük fennálló valódi viszonyt megállapítja.”<sup>25</sup>

A 18. század közepén az első francia liberális közgazdászok, így Vincent de Gournay, a kereskedőből a kereskedelem intendánsává váló főtitisztviseelő és társai új elemmel egészítették ki ezt az érvelést. Rámutattak, hogy a verseny miként járul hozzá az érdektől hajtott túlzások korlátozásához, ezzel pedig az igazságos ártól való eltérés csökkentéséhez, vagyis a verseny természetes módon vezeti rá a kereskedőket arra, hogy becsületesen és erkölcsileg elfogadható módon viselkedjenek. Ebből következően az a piac, ahol érvényesül a verseny, csak mérsékelt nyereséget tesz lehetővé, ami egyben további bizonyíték arra, hogy a verseny igazságos árhoz vezet. Clicquot de Blervache ugyanezen az alapon vezette le azt, hogy ha igaz is, hogy a kereskedő minden erőfeszítését tőkéjének növelésére fordítja, az sem kevésbé igaz, hogy „törvénytelen és egyszeri, alkalom adta” nyereség révén nem képes „szilárd és állandó” vagyona szert tenni, hanem csupán a „becsületesség igazságos keretei” által korlátozott, szerény nyereségek sora által. Ügyfeleinek megtartása érdekében ezért „maga a nyereségvágy kényszeríti a kereskedőt arra, hogy ne csaljon. Annál is erősebb ez a fék, mivel az önérdék természetéből fakad, és ez a fék a verseny révén mindig létezni fog.”<sup>26</sup>

A verseny tehát garantálja a gazdaság egészének hatékonyságát, és ugyanakkor biztosítja a tisztességes kereskedelem szabályainak érvényesülését egy olyan, valóban liberális gyakorlatnak köszönhetően, ahol az erkölcsi normák önkéntes tiszteletben tartása nem lelkiismereti megfontolásokra, hanem az érdekre épül.

<sup>25</sup> Montesquieu 2000: 491. Sebestyén Pál fordítása.

<sup>26</sup> Blervache 1758: 63.

Gournay liberális köre szerint az *Ancien Régime* szabályozó gazdasága csak védelmezőinek tévedése volt, akik abból a meggyőződésből indultak ki, mintha a kereskedőknek és a gyártóknak nem volna más céljuk a nép megtévesztésénél. A tévedés nem az, hogy félreismerik a gazdasági szereplők belső erkölcsiségét, hanem az, hogy nem értik a kereskedelmet valóban mozgó erőknek. A gondolkodás ezen átalakulásának emblematikus szerzője Turgot, aki egyszerre volt közgazdász és az állam szolgálatában álló vezető hivatalnok. Gournay egyik szövegéhez fűzött megjegyzésében Turgot a következőket mondja:

„Mit tesz a bíró [a legigazságosabb ár meghatározása érdekében]? Megpróbálja rögzíteni a piaci árat az alatt, amit alapárnak nevezhetünk? Jaj neki, ha sikerül! Hamarosan megszűnne a kereskedelem. [...] Feltehetően arra törekszik, hogy a folyó árat méltányos szinten rögzítse, amely sem a fogyasztót, sem az eladót nem sérti, vagyis azt teszi, amit a verseny sokkal biztosabban megtenne nélküle is. De milyen eszközöket használjon, hogy felismerje a méltányos árszintet? Mindegyik kereskedő nagyon jól ismeri ezt, mert tudja, mennyibe kerül neki az áruja [...], és mivel mindegyik kereskedő elvégzi ezt a számítást, a verseny egész biztosan lecsökkenti az árat, és korlátozza a nyereséget, amennyire csak lehet, anélkül azonban, hogy a termelést károsítaná. A bíró azonban teljesen figyelmen kívül hagyja minden egyes dolognak ezt az alapvető értékét.”<sup>27</sup>

Az akkor már pénzügyminiszter Turgot által 1774-ben kihirdetett ediktum a gabona szabad kereskedelméről ugyanebben a szellemben született. A rendeletben egyaránt megtalálható az igazságos és a természetes ár (vagyis a versenypiacon elért ár) megfeleltetése és a gazdasági szereplők önkorlátozó magatartásának elve is.<sup>28</sup> Érdemes felfigyelnünk Turgot szóhasználatára is. Az „igazságos ár” kifejezés a 18. században még gyakran felbukkant ugyan a gyakorlatban vagy jogi szövegekben, a gazdasági irodalomban azonban nem fordult elő. Turgot tehát nem véletlenül használta. Nagyon is figyelt a szavak jelentésére, és tudatosan használta az igazságos ár kifejezést a természetes piaci ár értelmében. Ez tette ugyanis lehetővé számára, hogy az igazságos árnak tulajdonított erkölcsi tartalmat hozzákapcsolja a gabonakereskedelem liberalizálásának politikájához, amit akkoriban épp az igazságosság hiánya miatt mind a nép szélesebb rétegei, mind pedig a tudományos közvélemény egy része erősen bíralt.<sup>29</sup>

Az, hogy a felvilágosodás politikai gazdaságtanában általánosan elfogadottá vált az az elv, amely szerint a szabad verseny az egyetlen módja az igazságos ár elérésének, oda vezetett, hogy a piaci ár és az igazságos ár közötti különbség – és így tehát a spekuláció – többé már nem volt elképzelhető. Ez magyarázza, hogy

<sup>27</sup> Turgot 1913: 385–386.

<sup>28</sup> Kaplan rámutat Turgot őszinteségére: „amiben Turgot őszintén hisz, az az, hogy a liberális egyensúly a jó árból »igazságos árat« csinál mind a termelők, mind a fogyasztók számára” (Kaplan 2017: 64).

<sup>29</sup> Erről lásd Steven Kaplan fontos könyvét: Kaplan 1976.

a gondolkodásban az igazságos ár eltűnt, és helyébe a piaci ár lépett a 18. század második felében, és ezért vált a verseny a politikai gazdaságtan alapvető elvévé. A verseny mindenekelőtt garantálja a kialakuló polgári társadalom két alapvető politikai értékének tiszteletét: az igazságosságát és a szabadságát (a vállalkozás és a meggazdagodás szabadságát). Biztosítja emellett azt is, hogy az árucserében kialakuló árak ne a piacok szeszélyének vagy az emberi gonoszságnak legyenek betudhatóak, hanem a gazdaság alapjait tükrözzék, és ezért a tudomány hatáskörébe tartozzanak. „A verseny elvének köszönhető, hogy a politikai gazdaságtan jogot formálhat arra, hogy tudománynak tartsa magát” – írta John Stuart Mill.<sup>30</sup> Ilyen alapokon alakult ki egy tudományos politikai gazdaságtan, először a klasszikus gondolkodás, majd a neoklasszikus elmélet keretében. Korántsem arról volt szó, hogy a formálódó közgazdaságtan az erkölcstannal szemben önálló sodna, amint azt gyakran írják. Ez a folyamat a korabeli közgazdászoknak azt a meggyőződését jelentette meg, hogy a politikai gazdaságtan – legalábbis idealizált, azaz elméleti és utópisztikus változata – magában foglalja az etikát, mivel annak minden követelményét figyelembe veszi. Annak lehetetlensége, hogy kidolgozzanak egy életképes alternatív gazdasági erkölcstant, vagyis olyat, amelyik nem áll ellentétben a növekedéssel, és nem ellenzi a meggazdagodást, szintén az előbbieket mellett szóló nyomós, közvetett érv volt.

Ennek a tudományos hagyománynak az első eredményei az 1870-es évek elején mutatkoztak meg, amelyeket a Stanley Jevons és Carl Menger munkái által elindított marginalista forradalom, illetve az általános egyensúlyelmélet első, Léon Walras-féle megfogalmazása fémjelzett. Az árucserre résztvevőinek természetes szabadsága tiszta és tökéletes verseny teszt lehetővé. Ez természetes módon alakítja ki a helyes csereértéket, azaz az igazságos árat, amely egyszerre jelent egyensúlyi és egyben az igazságosság követelményeinek megfelelő árat. Egyesek e tekintetben a procedurális igazságosság gondolatára utaltak: a tisztességes árfolyamok valóban az eljárás igazságosságának, azaz a piac megfelelő működésének köszönhetően érhetők el, azzal az alapvető sajátossággal azonban, hogy ennek a procedurális igazságosságnak az érvényesítéséhez nincs szükség semmiféle állami beavatkozásra (ellentétben például a gabonarendtartással), hiszen a szereplők szabad cselekvéséből és – a 18. század kifejezésével élve – egy általános *laissez-faire*-ből következik. A hatékony és igazságos ár elérése tehát akkor biztosított, ha tiszteletben tartják a verseny feltételeit (az információ minősége, a cselekvők észszerűsége stb.). A közgazdaságtan lényege ezekre az állításokra épült egészen a 20. század végéig. Az általános egyensúly létezését tökéletes verseny esetén matematikailag Kenneth Arrow és Gérard Debreu bizonyította az 1950-es évek elején, rendkívül speciális és igen kevésbé reális feltételek teljesülése mellett (csökkenő hozam létezése, tökéletes verseny, tökéletes információ stb.). Ez az általános egyensúly valóban olyan árakat eredményez, amelyeket a közgazdász igazságosnak tart, mivel ténylegesen biztosítják, hogy a termelési tényezőket (beleértve a munkát is) a határtermel-

<sup>30</sup> Mill 1885: 175.

kenységük szerint fizessék meg, vagyis arányosan azzal a hányaddal, amellyel ki-ki részt vesz a javak megteremtésében. Ám még az említett szigorú feltételek is csak a kommutatív és nem a disztributív igazságosság meglétét garantálják. A liberális paradigma védelmezője azonban, jellemzően gazdasági szempontból, rámutathatna arra a tényre, hogy az egyensúlyi ár hatékonysága biztosítja a rendelkezésre álló források (tőke, munkaerő stb.) lehető legjobb elosztását. Más szóval, ha az elosztás nem követi is a disztributív igazságosság elveit, ezt részben ellensúlyozza az elosztható vagyon volumenének növekedése. Ezenkívül az általános egyensúly egy Pareto-optimum (vagyis Pareto-hatékony elosztás). Ne felejtjük el, hogy ez utóbbi minden bizonnyal az igazságosság kritériuma, de nagyon minimális értelemben, mivel az egyensúly akkor tekinthető optimálisnak, ha nem lehet javítani egyetlen cselekvő helyzetét sem anélkül, hogy legalább egy másik helyzetét ne rontanánk, a megfigyelt elosztás igazságosságáról nem is szólva. Az igazságosság tehát nem egy erre a célra intézményesen konstruált eljárás eredménye, hanem egyedül csak a versenyé, más szóval a piaci erőké – feltéve, hogy a piac szabadon működik.

Ez az elemzés az „igazságos” kifejezésnek és főként magának a fogalomnak a gazdaságból való szinte teljes kiküszöbölését eredményezi, mivel az igazságos ár összeolvad a versenyképes piaci árral. A kifejezés azonban feltűnhet bizonyos sajátos összefüggésekben, amelyeket mindig a verseny elsőbbsége jellemez, vagyis olyan jelentés társulhat hozzá, amely nagymértékben független az igazságos ár hagyományától. Turgot-hoz hasonlóan a szemantikai kétértelműség nagy szerepet játszik és erkölcsi legitimitást ad a gazdasági cselekvésnek. Vegyük a *fair value* közelmúltbéli példáját. Ez a fogalom 1975-ben jelent meg az Egyesült Államokban hatályos számviteli alapelvek megállapításáért felelős amerikai testület, a Financial Accounting Standards Board szabványában, és azért vezették be a számviteli standardokban, hogy jelölje azt az igazságos árat (vagy értéket, a két kifejezés összekeveredik az irodalomban), amellyel egy eszköznek szerepelnie kell a társaságok mérlegében. 2005 óta a társaságoknak mérlegükben a nemzetközi pénzügyi beszámolási standardokat (International Financial Reporting Standards, IFRS) kell használniuk. Ezek között szerepel az IFRS 13 („valós/igazságos érték meghatározása”), amely előírja, hogy az eszközök értékét nem a bekerülési (azaz a beszerzési) értéken kell figyelembe venni, ahogy korábban a vállalatok többnyire tették, hanem az aktuális árak szerint; ezt nevezik *fair value*-nak. Meghatározása szerint „az az összeg, amelyért valamely eszköz áruba bocsátható, vagy egy kötelezettség kiegyenlíthető jól tájékozott, egyetértésre hajlandó felek között, akik a verseny normális feltételei között cselekednek”. A verseny vagy a normális tranzakció fogalma valójában az „aktuális piaci feltételeknek” felel meg.<sup>31</sup> A valós/igazságos könyvelés szerinti érték tehát a piaci értékkel (*market value*) egyenlő, abból a megfontolásból kiindulva, hogy ha a verseny és az információ feltételei megfelelőek, akkor az információs hatékonyság elve elvileg biz-

<sup>31</sup> Lásd *Journal officiel de l'Union européenne*, 29. 12. 2012 (online).

tosítja, hogy a piaci ár a valós érték. Ebből következően ennek a piaci árnak a méltányossága nem vitatható, ha ezen – mint az új számviteli standardok kezdeményezői – azt a tényt értik, hogy az megfelel az eszköz belső értékének. Ezzel szemben ugyanakkor a *fair value* fogalmának felhasználására úgy is tekinthetünk, mint ami a piac erényeiben való (legalábbis) naiv hitnek a következménye, azaz annak a hitnek, hogy a piac képes kifejezni, ha nem is az igazságot – a *fair value* kifejezés ebből a szempontból félrevezető –, hanem inkább valami olyat, ami összhangban áll a gazdaság alapjaival. A pénzügyi piacok rövid távú jellege és önreferenciális mechanizmusaik oly gyakran megfigyelt destabilizáló ereje azonban elegendő annak megállapításához, hogy a *fair value* nemcsak távol áll a régi igazságos ártól, amelyet áthatott az erkölcs és a dolgok szokásos menete, hanem még az eszközök belső értékétől is. A szabályozó hatóságok hosszú időn keresztül óvatosságból részesítették előnyben a beszerzési árakat.

A piacnak az a felfogása, miszerint a hatékony versenynek köszönhetően képes a valós és igazságos árak, illetve a könyvelés számára a *fair value* meghatározására, hosszú időn keresztül nagyon széles körben elfogadott volt a közgazdászok körében. Ennek az egyetértésnek mély elméleti, de ideológiai okai is vannak. Innen nézve még meglepőbb, hogy ugyanezen közgazdászoknak a legnagyobb nehézségeket jelentette annak meghatározása (elméleti szempontból), hogy mi a verseny, mik a jellemzői és tulajdonságai.<sup>32</sup> Igen sokat mondó erre nézve, hogy a tiszta és tökéletes verseny fogalmát csak 1921-ben fogalmazta meg Frank Knight.<sup>33</sup> Ráadásul ez a tudományos definíció csak olyan szűkre szabott és ennél fogva irreális feltételek mellett érvényes, hogy az 1930-as évektől megjelentek a tökéletlen verseny első modelljei is Edward H. Chamberlinnek és Joan Robinsonnak a jóvoltából. A versenynek az igazságosságra gyakorolt hatásait illetően már korábban is számos kétségüket fogalmazták meg azok, akik az érvelésük középpontjába helyezték a versenyt. Adam Smith is így tett. Jóllehet kimutatta, hogy a munkaértékre alkalmazott verseny garantálja a tisztességes cserét, mivel elméletileg az áruk cseréje a bennük megjelenő munka mennyisége alapján történik. Ebben az értelemben a természetes ár valóban igazságos ár, és a munkaérték elmélete biztosítja a kommutatív igazságosság tiszteletben tartását. Smith azonban azt is kifejti, hogy csak egy „nagyjából méltányosságról” van szó, mivel egy kapitalista gazdaságban a piaci csere valósága, valamint a munkáltató és a munkavállaló közötti erőviszonyok következtében a bér valójában csak a megélhetés minimumát biztosítja. Ugyanerre a következtetésre jut az általános egyensúly atyja, Léon Walras is. Ha a tökéletes verseny kihozza is a „valódi” árat, amely biztosítja az egyensúlyt és az igazságosságot a piacokon, a gyakorlatban nincs garancia arra, hogy a bérek mindig megegyezzenek a hozzájárulással a javak előállításához, és hogy meghaladják a megélhetési minimumot. Walras ezért arra a következtetésre jut, hogy a munkavállalók szervezetei és

<sup>32</sup> Lásd erről George J. Stigler észrevételeit: Stigler 1957.

<sup>33</sup> Knight 1921.



a szakszervezetek fontosak ahhoz, hogy a bérek „igazságosak” legyenek, vagyis megegyezzenek a munka határtermelékenységével. Eszerint tehát az igazságosság elveit, amelyeket a szabad és versenyelvű piacok rendszerének kellene biztosítania, valójában csak a munkavállalók ébersége garantálja!

Egyes közgazdászok egyébként, bár osztják a neoklasszikus elméletnek azt az elképzelését, miszerint a verseny a természetéből következően igazságos, mivel a cselekvők szabadságán és szabad kezdeményezésén alapul, azt az elvet már nem fogadják el, hogy a természetes vagy spontán verseny mindig tisztességes. Ez a helyzet az ordoliberalis iskolához tartozó közgazdászokkal. Az 1930-as évek elején Németországban megjelenő ordoliberalizmus ugyanúgy elutasította a klasszikus *laissez-faire* liberalizmust, mint az akkoriban a Szovjetunióban és Németországban is alkalmazott terv- vagy irányított gazdaságot. Az amerikai újságíró, Walter Lippmann ezt így magyarázta a híres, 1938-ban Párizsban megrendezett konferencián, ahol kifejtették ennek az új liberalizmusnak az alapelveit:

„[Neo]liberálisnak lenni nem olyan, mint a »manchesteri liberalizmus«, vagyis hagyni, hogy az autók minden irányba közlekedjenek, ahogy csak nekik tetszik, ami szüntelen torlódásokhoz és balesetekhez vezet; de nem is olyan, mint a »tervező« (*planiste*), vagyis megszabni, hogy az egyes autók mikor és milyen útvonalon közlekedhetnek; hanem azt jelenti, hogy érvényesítünk egy forgalmi rendszabályt.”<sup>34</sup>

Lippmann úgy vélte, hogy az állam feladata olyan normatív keret létrehozása és fenntartása, amely lehetővé teszi a gazdasági szereplők közötti szabad és tisztességes versenyt, mivel ilyen keretet a cselekvők spontaneitása nem tud létrehozni. Első megfigyelésük szerint a korabeli Németországban és általában a korszak kapitalista gazdaságaiban a gazdasági szabadság és a spontán, ellenőrizetlen verseny eszközként szolgált a vállalkozók számára piaci erejük növelésére, sőt monopóliumok kialakítására is. Ez a megfigyelés, amelyet egyébként egy 18. századi hivatalnok is megtehetett volna, adta az ordoliberalizmus alapjait. Az irányzat gondolkodóit ez indította arra, hogy szakítsanak a spontán és természetes piaci rend elképzelésével. Ahogy azt az *Ordo*, vagyis az irányzat folyóiratának első kiadásában 1937-ben írták, a verseny nem „természetes esemény”.<sup>35</sup> Az irányított gazdaság és a szabad gazdaság kudarcaival szemben egy harmadik útra kell lépni: a szabályozott versenyére (*Wettbewerbsordnung*). Ez a rend egyszerre absztrakció és egyedi fogalom, mivel egy konkrét és jól körülhatárolt tér-idő keretrendszerben gyökerezik, a korabeli Németországban. „A rendezett verseny tehát sajátságosan német, amelyet azonban egyetemes elméleti koncepció ihletett.”<sup>36</sup> A természetes rend hiányában, amelynek az ordoliberalisok egyáltalán nem adtak hitelt, az állam feladata, hogy megszervezze és alkalmazza a szabályozott versenyt. Ez egyrészt a verseny minden megszorításával szembeni fellépést jelent,

<sup>34</sup> Rougie 1939: 16.

<sup>35</sup> Armand 2014: 32.

<sup>36</sup> Armand 2014: 28.

másrészt egy *Entmachtungspolitik* érvényesítését, vagyis egy olyan kereskedelem-szervezési politikát, amelynek a célja, hogy megfossza piaci hatalmuktól azokat, akik birtokolják.<sup>37</sup> Jóllehet egy pontosan meghatározott, igazságos ár érvényesítésének gondolata nem jelenik meg, de egy ilyen politikának lehetővé kell tennie egy méltányosabb, azaz a társadalom valamennyi tagjának érdekeivel jobban egyező árat. Mindehhez a társadalmi kötelek meglehetősen konzervatív elfogása társul, hiszen a javak elosztásán keresztül tiszteletben tartják az elfogadott társadalmi rendet.<sup>38</sup> Egyszerűbben: ezek az eljárások emlékeztetnek az igazságos ár politikai gazdaságtanának egyes alapvető szempontjaira. Az ordoliberalizmus tagadhatatlan hatása a háború utáni német gazdaságpolitikára és a szociális piacgazdasággal elért sikereire, majd pedig az európai építkezés 1957 utáni kezdetére, mind ennek a projektnek a koherenciáját és hatékonyságát jelzik. A következő években azonban az amerikai monopóliumellenes politikák révén részben újragondolt ordoliberalis előírásokat fokozatosan szűkítették, és az ordoliberalizmus végül olyan egyszerű európai versenypolitikává vált, amelyből teljesen elmaradnak az utalások a társadalmi igazságosságra vagy méltányosságra.

## POLITIKAI GAZDASÁG ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG GONDOLATA

Az, hogy Arrow és Debreu 1950 és 1970 között bizonyította az általános egyensúly létezését, valódi intellektuális bravúr. Ennek azonban kevés a haszna a világ megértésében és alakításában, főleg mivel empirikusan nem tesztelhető. Az egyik fő nehézség, amint már említettük, hogy rendkívül speciális feltételek teljesülése szükséges hozzá, és a tartalma a társadalmi igazságosság szempontjából nagyon korlátozott. Noha sok közgazdász kétségtelenül egyetértene azzal, hogy a Walras-féle árfolyamok igazságosak, ez az állítás keveset mond az elért bérszínvonal társadalmi vagy erkölcsi jelentéséről. 1970-től azonban kibontakozott egy fontos változás: néhány kutató kezdte elfogadni azt a hipotézist, miszerint a társadalmi szereplők szem előtt tartanak olyan etikai normákat, amelyek a viselkedésüket irányítják, nemcsak általában az életben, hanem a gazdasági tevékenységeikben is. Ebből következően itt már nem a tisztességes gazdasági mechanizmusok feltalálásáról volt szó, hanem annak megértéséről, hogy milyen normák határozzák meg a szereplők viselkedését, és hogy ezeknek milyen következményeik vannak a rendszer működésére nézve. Ezeket a közgazdászokat tehát már nem valamilyen morális szükséglet motiválta, hanem a tudományterületük hiányosságainak kiküszöbölésére törekednek.

<sup>37</sup> Lásd Röpke 2009. Röpke bírálja azt a gondolatot, amely Adam Smithtől a neoklasszicista absztrakcióig végigvonult a közgazdasági diskurzuson, és amely szerint a szabad kereskedelem a gazdasági tevékenységek morálisabbá válásához vezet.

<sup>38</sup> Commun 2016.

## GAZDASÁGELMÉLETEK ÉS ETIKAI NORMÁK

Az első nehézség, amelyet az általános egyensúlyra épülő megközelítés elhanyagolt, de amelyet az elméleti közgazdászok új generációja figyelembe vett, annak a megértése volt, miként működik egy gazdasági rendszer, amikor a minőségre (különösen a termékekre és a szolgáltatásokra) vonatkozó információk nem tökéletesek. Ez alapvető probléma, mivel a gazdasági információk nagy része magánjellegű, tehát aszimmetrikus. A tökéletlen és aszimmetrikus információra irányuló munkák tették lehetővé az 1970-es években George Akerlof, Joseph Stiglitz vagy Michael Spence<sup>39</sup> számára – egy olyan pillanatban, amikor az általános egyensúly elméletének vonzereje csökkenni kezdett –, hogy kimutassák: a piacok minden korlátozás nélküli szabad működése nemcsak rossz gazdasági teljesítményre vezet,<sup>40</sup> de a leggyakrabban a társadalmi igazságosság semmiféle formája sem következik belőle. Felmerülhetett volna az állami beavatkozás gondolata – például, hogy az információterjesztés javításának céljából központilag termékosztályokat határozzanak meg –, ám a közgazdász-társadalom, különösen az angolszászoké, természetéből fakadóan nagyon vonakodik attól, hogy aktív szerepet adjon az államnak a piacokon. Ezért egy másik utat tártak fel. Annak a gondolatnak a komoly megfontolásáról van szó – amely korántsem magától értetődő az általános egyensúly ortodox felfogása szellemében képzett közgazdászok számára –, hogy a társadalmi cselekvők a hasznuk maximalizálása helyett egyéni és közösségi etikai normák szerint is viselkedhetnek. Egyes közgazdászok rájöttek, hogy pusztán piaci mechanizmusok (a kereslet és a kínálat konfrontációja) nem magyarázzák az árak, a nyereség és a bérek alakulását, és hogy amit immár piaci kudarcoknak, *market failures*nek neveznek, azok nem átmenetiek és korlátozottak, és okaik egyre számosabbak. A probléma általános és strukturális volt, mivel a közgazdászok modelljei olykor nem egyszerűen csak elégtelenül megközelítők voltak, de olyanok is akadtak köztük, amelyek nagyon távol álltak a valóságtól. „Valójában a megfigyelt árképzési magatartás messze áll attól, ahogy egyénileg kalkulálnád” – írta Arthur Okun.<sup>41</sup> Hogyan magyarázhatjuk a különbségeket a gazdasági realitások és a standard *profit-maximizing* modell között? Különösképpen hogyan magyarázzuk a munkanélküliséget, amely az 1980-as években az Egyesült Államokban nagyon magas szintet ért el? A válasz az, hogy a társadalmi cselekvők a gazdasági rendszeren kívül meghatározott normák szerint viselkednek. Ezeket a normákat morálisnak lehet minősíteni, mivel a szereplőknek azt az elképzelését tükrözik, hogy milyenek kell lennie a gazdasági igazságosságnak, különös tekintettel az árakra vagy a fizetésekre. Ezért komolyan meg kell vizsgálnunk a társadalmi szereplőknek a helyes magatartásról kialakí-

<sup>39</sup> Ennek az új generációnak az elismerése volt, amikor az említett három tudós kapta meg a 2001. évi Nobel-díjat a piacok aszimmetrikus információk alapján zajló működésének elemzéséért.

<sup>40</sup> Akerlof 1970. Ezt a cikket, amely a közgazdaságtan egyik legtöbbet idézett írása lett, először három vezető folyóirat, köztük az *American Economic Review* is visszautasította.

<sup>41</sup> Okun 1981: 170.

tott reprezentációit és ezek következményeit, ahelyett, hogy a piacok működésére nézve egy nagyon is hipotetikus *homo economicus* választásaiból próbálnánk következtéseket levonni.

E tekintetben George Akerlof és Janet Yellen alapvető szövegeket írt a méltányos bérek (*fair wage*) kérdéséről.<sup>42</sup> Céljuk az volt, hogy feltárják annak a munkavállalói viselkedésnek a gazdasági rendszerre gyakorolt hatásait, amely az általuk *fair wage-effort hypothesis*nek nevezett teóriát követné. E hipotézis szerint a dolgozóknak megvan a maguk elképzelése arról, hogy mi is a tisztességes bér a munkájukért. Az elv lényege az, hogy a munkavállalók folyamatosan összehasonlítják az általuk méltányosnak ítélt fizetést azzal, amit kézhez kapnak. Ha az utóbbi kevesebb, mint az előbbi, akkor az ennek megfelelő arányban korlátozzák munkájuk intenzitását és hatékonyságát az igazságosság érvényesítésének érdekében. A két szerző a hipotézisét a gazdaságon kívüli érvek hosszú sorával igazolta, egyaránt támaszkodva a pszichológiára (mint az *equity theory* és a hozzá kapcsolódó empirikus tanulmányok), a szociológiára és az antropológiára. Ezek a más társadalomtudományokra való hivatkozások alapvetően fontosak, mivel a szerzők szerint éppen az magyarázza a gazdasági modellek gyenge képességét a valóság megértésére, hogy a szokásos közgazdasági gondolkodás figyelmen kívül hagyja a többi társadalomtudomány eredményeit.<sup>43</sup> A munkavállalók viselkedését befolyásoló erkölcsi norma figyelembevételének következményei igen figyelemre méltók. Az információ aszimmetriája miatt a munkáltató nem tudja, az alkalmazottja milyen intenzitással végzi a munkáját, ezért kénytelen megfordítani az érvelést: a fizetést nem a megtett erőfeszítésnek megfelelően adja, hanem abban a reményben, már ha elég magas ez a fizetés, hogy az erőfeszítés optimális lesz. Ebből az okból kifolyólag a munkáltató arra fog jutni, hogy magasabb fizetést kínáljon, mint amit a verseny önmagában diktálna. Fennáll tehát annak kockázata, hogy a megítélt javadalmazás magasabb lesz, mint az egyensúlyi bér (ami a határtermelékenységnek felel meg), amely munkanélküliséghez vezet. A kockázat annál is nagyobb, mivel „a munkavállalók jellemzően hajlamosak saját teljesítményüket felülértékelni”,<sup>44</sup> ami kedvez egyrészt a *fair wage* és a tényleges bérek közötti, másrészt pedig a *fair wage* és az egyensúlyi bér közötti eltérésnek.

<sup>42</sup> Akerlof–Yellen 1988, 1990.

<sup>43</sup> „A legtöbb elméleti közgazdász, úgy hiszem, azt mondaná, hogy a jó közgazdasági elmélet olyan modellek érdekes eredményeivel foglalkozik, ahol minden ágens egyéni maximalizáló viselkedést folytat. Az egyéni maximalizáló viselkedés feltevése erőteljesen korlátozza a lehetséges gazdasági modellek körét.” Akerlof 1984: 2.

<sup>44</sup> Akerlof–Yellen 1988: 48.

## KÍSÉRLETI KÖZGAZDASÁGTAN ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG IRÁNTI ÉRZÉKENYSÉG

Függetlenül attól, hogy a munkavállalók miként vélekednek a méltányos fizetésről, amelyről az elképzeléseik nyilvánvalóan megkérdőjelezhetők, az idézett tanulmányokban az az érdekes, hogy elengedhetetlennek tartják a gazdaság szereplőit vezérlő etikai normák figyelembevételét, annak érdekében, hogy megértsék a gazdasági életet és az olyan fontos kérdéseket, mint az alulfoglalkoztatottság. A racionális, profitmaximalizáló gazdasági szereplőket feltételező elképzelésektől való elfordulás mutatkozott meg az 1980-as években megjelenő új irányzatban, a kísérleti közgazdaságtanban is. Ez az irányzat pszichológusok és közgazdászok vezetésével, empirikus kísérletekkel (terepen vagy laboratóriumi körülmények között) igyekezett elemezni a gazdasági szereplők nézőpontját (például a monetáris veszteségekről és nyereségekről, vagy a fogyasztói választásokról) és a kockázathoz való beállítódásukat. De a kísérleti közgazdaságtan kutatásainak homlokterébe álltak azoknak az igazságosságra vonatkozó normáknak az empirikus meghatározásai is, amelyek alapján a társadalmi szereplők az egyének vagy a vállalatok viselkedését minősítik. A cél a gazdasági realitások megítélésére alkalmazott közös normák/sztenderdek (*standards commons*) meghatározása volt.

Daniel Kahneman, Jack Knetsch és Richard Thaler egy 1986-os cikkben a „community standards of fairness” kérdését vizsgálta az árakkal és a bérekkel összefüggésben.<sup>45</sup> Fiktív helyzeteket mutattak be önkéntesek egy csoportjának, és azt kérdezték, hogy véleményük szerint a helyzet igazságos-e vagy tisztességtelen. Egy ilyen fiktív helyzetre az alábbi példát idézhetjük:

„13. kérdés: Egy élelmiszerlánc sok közösségben rendelkezik üzletekkel. Legtöbbjük versenyben áll más élelmiszerboltokkal. Az egyik közösségben a láncnak nincs versenytársa. Noha költségei és értékesítési volumene ugyanaz, mint másutt, a lánc átlagosan 5%-kal magasabb árakat határoz meg, mint más közösségekben. Eredmények (N = 101): Elfogadható: 24%, Tisztességtelen: 76%.”<sup>46</sup>

Az első megfigyelés szerint az egyéni ítéletek egy többségi vélemény felé konvergáltak, aminek alapján beszélhetünk az igazságos társadalom egyfajta ideáljának létezéséről.<sup>47</sup> Ennek az igazságos társadalomnak a legfontosabb jellemzője,

<sup>45</sup> Kahneman–Knetsch–Thaler 1986.

<sup>46</sup> Kahneman–Knetsch–Thaler 1986: 735. Kiemelendő a hasonlóság azokkal az esetekkel, amelyeket Jean Pontas tanulmányozott a *Dictionnaire de cas de conscience* című, erkölcsi kérdéseket vizsgáló művében. A példák hasonló típusúak, és nagyon egyszerű üzleti etikai problémát vetnek fel. Az egyetlen különbség természetesen az, hogy a válaszokat nem a teológus adja, aki az erkölcsoteológia szabályait alkalmazza, hanem maguk a társadalmi szereplők, akik meghatározzák a jót és a rosszat. A kérdés, ami nem merül fel, az ezeknek a népszerű erkölcsi szabályoknak az eredete.

<sup>47</sup> Az esetek túlnyomó többségéről olyan ítélet születik, amelyet a kísérletben részt vevők több mint kétharmada oszt.

hogya a tagjai kötődnek egy bizonyos normalitáshoz. Az igazságos árak vagy bérek esetében a hivatkozási alapul szolgáló norma az a szint, amely a közelmúltban volt általánosan tapasztalható, feltéve, hogy a feltételek maguk is normálisak. „Egy cég és partnere közötti korábbi tranzakciók referenciaügyletként szolgálhatnak.”<sup>48</sup> Ez az állítás nemcsak a fizetésre, de a profitra is vonatkozik. A javadalmazás bizonyos csökkentését etikailag elfogadhatónak lehet tekinteni, ha a vállalat belüli veszteségek indokolják, vagyis ha a szokásos nyereséget nem éri el a cég. Ez azt sugallja, hogy a gazdaságilag igazságos társadalmat nem annyira a javak elosztásának pontos normái jellemzik, mint inkább a gazdasági helyzetek stabilitása. Mindez párhuzamba állítható a régi társadalmak igazságos ár fogalmával, mivel ugyanannak az állandóságnak, normalitásnak a kereséséről van szó itt a gazdasági kapcsolatokban, miközben az instabilitást az emberek a különféle manőverezési kísérletekkel és spekulációkkal kapcsolják össze. Ennek hatása van a piac várható működésére is. A következő állítás tehát központi szerepet játszik egy vállalkozás tisztességes magatartásának meghatározásában: „Ha egyetlen eladó értékesít olyan termékcsaládot, amely iránt különböző keresletek vannak az inputköltségek megfelelő változása nélkül, ott a legmagasabbra értékelt tételek hiánya fog bekövetkezni.”<sup>49</sup> A túlzott keresletnek ezért nem szabad magasabb árakat eredményeznie, ami igazságtalan lenne, mivel a termelési költségek növekedése nem magyarázza. E felvetés szerint tehát az igazságosság elveinek figyelembevétele a piac működésének megkérdőjelezéséhez vezetne, mivel nem tekinthető elfogadhatónak, hogy az árak változtatása szabályozza a kínálat és a kereslet közötti viszonyt, és így azt a jelző szerepet sem, amit az árak töltenek be a cselekvők informálásában. A kísérleti közgazdaságtan tehát ahhoz hasonló következtetésre jut, mint amit az elméleti közgazdász, George Akerlof javasolt: a „judgments of fairness” és a „perceptions of transactors’ entitlements” figyelembevétele jelentősen módosítja a piacok teljesítményét, ahhoz képest, ahogy az olyan közgazdaság-tudományi elemzések anticipálják őket, amelyek nem veszik figyelembe a viselkedések igazságosságának kérdését.

## AZ ULTIMÁTUMJÁTÉK

Az egyének gazdasági magatartása és az általuk követett etikai normák kérdése tehát a 20. század végére központi problémává vált. Azok a megállapítások, amelyek szerint a kapitalista társadalmakon belül mind jobban növekszik az egyenlőtlenség, szintén hozzájárultak a gazdaság és az igazságosság közötti kapcsolat kérdésének előtérbe kerüléséhez. A gazdasági teljesítményt és a gazdasági igazságosságot immár elválaszthatatlannak tekintik, mert egyre inkább elfogadják,

<sup>48</sup> Kahneman–Knetsch–Thaler 1986: 730.

<sup>49</sup> Kahneman–Knetsch–Thaler 1986: 738. Ezt az aspektust a következő javaslat még pontosabban meghatározza: „Az árváltozások jobban reagálnak a költségek, mint a kereslet változásaira, és jobban reagálnak a költségcsökkenésre, mint a költségcsökkenésre.” (uo.)

hogy a szereplők viselkedését nem a szélsőséges individualizmus, hanem ettől távol eső normák irányítják. Ezért fontos e normák jobb megértése, amire számos vizsgálatban tettek kísérletet. Minden bizonnyal a leghíresebb közülük az „ultimátumjáték”.

Ez a játék lenyűgözi a közgazdászokat, és az egyik leggyakrabban használt teszt a kísérleti közgazdaságtanban. A szabály a következő: 100 eurót adunk A játékosnak, akinek ezt az összeget meg kell osztania B játékoskal. Ha ez utóbbi elfogadja a javasolt megosztást, mindkét játékos megkapja a meghatározott összeget, különben mindketten üres zsebbel távoznak. Ha mindkét játékos a tiszta gazdasági logikát követi, és önző módon nyeresége maximalizálására tör, akkor A játékosnak nagyon alacsony ajánlatot kell tennie, amelyet B játékos nem utasíthat el, mivel ha nem fogadja el, nem kap semmit. A laboratóriumi kísérletek azonban ettől az elmélettől igen távol eső eredményekhez vezettek: A játékosok átlagosan a 100 euró 40%-át kínálták fel, B játékosok pedig a 20%-nál alacsonyabb ajánlatokat leggyakrabban visszautasították. A kísérletekben részt vevő önkéntesek többnyire fejlett országokból (Egyesült Államok, Japán, Európa) származó egyetemi hallgatók voltak. A játék során mutatott viselkedésük hasonlósága alapján a közgazdászok arra a véleményre jutottak, hogy itt a kulturális normáknak kevés súlyuk van. Antropológusok és közgazdászok egy csoportja azonban ellenőrizni kívánta ezt a hipotézist úgy, hogy a játékot olyan személyekkel is kipróbálták, akik kulturálisan nagyon különböző népekhöz tartoztak, nevezetesen Afrika, Mongólia, Indonézia és Dél-Amerika rurális vidékein éltek.<sup>50</sup> Az első eredmény nem hozott meglepetést: egyetlen népcsoport képviselői sem követték az elméleti előrejelzést (jelentéktelen ajánlat és nagyon alacsony elutasítási arány). Váratlanabb volt viszont az a megfigyelés, hogy a legtöbb résztvevő kevésbé mutatkozott olyan önzetlennek, mint a nyugati hallgatók, s hogy a viselkedések sokkal differenciáltabbnak bizonyultak. Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy ezeket a különbségeket elsősorban az árucseré intenzitása és a piacra jutás lehetőségének mértéke magyarázza. A legelszigeteltebb régiókban a javasolt megosztás nagyon egyenlőtlen volt, míg a megosztás az egyenlőséghez közelít azoknál a csoportoknál, amelyekben a piac fontos helyet foglal el.

Két tanulság vonható le ezekből a felmérésekből.<sup>51</sup> Az első, és ez általános jelleggel kijelenthető, hogy a gazdasági viselkedésben az erkölcsi normák vitathatatlanul nagy fontosságra tettek szert. A piacot a tiszta számító egoizmusok ütközési terepének tekinteni olyan tévedés, amely gazdasági jelenségek félreértéséhez vezet. Ezenkívül az a tény, hogy ezek az etikai normák annál nagyobb szerepet játszanak, minél fejlettebb a piaci árucseré, ellentmond annak a sokak által elfogadott vélekedésnek, miszerint az igazságosság alapelvei a gazdaság régi, sőt archaikus működési formáira utalnak.

<sup>50</sup> Henrich–Boyd–Bowles–Camerer–Fehr–Gintis 2004.

<sup>51</sup> Hangsúlyozni kell azonban ezen eredmények bizonytalan és ideiglenes jellegét, amelyek a kulturálisan nagyon sokszínű népekhöz nehezen adaptálható kísérleti és felmérési eszközökön alapulnak.



A második tanulság a személyes kapcsolatok helyére és szerepére vonatkozik a termelésben és az árucserében. Valójában talán nem is a piac mint olyan fontossága járul hozzá az altruizmushoz, hanem az a folyamatosság, amelyet a társadalmi szereplők fenntartanak a gazdasági érintkezésben, ezt a folytonosságot minden olyan társadalomban megtaláljuk, amelyik hajlandó a nagylelkű megosztásra. Ez a folytonosság egyben fel is értékeli a másokra fordított figyelmet, akikről tudható, hogy a jövőben, más tevékenységekben partnerek lesznek. Mindez arra ösztönözheti a közgazdászokat, hogy ismét az antropológia bizonyos alapvető kategóriái felé forduljanak, kezdve a viszonyosság jelenségével, amelyet mindeddig gyakran nem tartottak megfelelőnek a modern társadalmak leírására. *Do ut des*: valójában ez a megfogalmazás jellemzi általánosságban az egyéni gazdasági cselekvőt, különösen akkor, ha egy fejlett piacgazdaság szereplője. Az árucseré során kialakított személyes kapcsolatokat, amelyek hosszú távra szólnak és a gazdasági magatartásra jellemző erkölcsiség hordozói, többé már nem hanyagolhatjuk el, ha meg akarjuk érteni, miként is működik egy gazdasági rendszer.

\* \* \*

A közgazdasági gondolkodás legújabb fejleményei, amelyek nyitottak a pszichológiai és antropológiai természetű megfontolásokra, azért érdekesek, mert segítenek megérteni a gazdaságot és az erkölcsi normákat összekötő komplex kapcsolatot. Ne feledjük azonban, hogy ezek hatása a gazdasági elemzésre akár általánosságban, akár az alkalmazott gazdaságpolitikai elvekre nézve, összességében nagyon csekély. Nyomon követtük azoknak a próbálkozásoknak a hosszú történetét, amelyek az erkölcsi normák és aggályok integrálására irányultak; egyfelől magukba a piaci mechanizmusokba, másfelől pedig azokba az elemzésekbe, amelyeket a közgazdászok ezekről kidolgoztak. Ez a történet egyben rámutatott arra is, hogy az erkölcsi aggályok, illetve a gazdasági elemzés és gondolkodás vizsgálata során mi a hangsúlyozandó két fő nehézség. Az első az, hogy amennyiben egy végletesen individualista és teljesen racionális társadalmi közeget tételezünk fel, nagyon nehéz számot vetni az egyéni és különösen a kollektív emberi viselkedés összetettségével. A társadalmi közegnek az ilyen típusú elképzelését a közgazdászok azért részesítik előnyben, mert lehetővé teszi formalizált modellek kidolgozását. A második nehézség, hogy a gazdasági szféra folyamatosan autonómiát követel magának, legalábbis a 18. század óta, annak a szabadságnak a nevében, amellyel a cselekvőknek a döntéseikhez rendelkezniük kell. Ezt a követelést egyébként a jog és a vallás is hamar magáévá tette. A gazdasági rendszer hatékonysága mellett érvek így aztán gyorsan és hosszú időre előtérbe kerültek a társadalmi szereplők erkölcsi elvárásaival szemben.

*Fordította: Czoch Gábor*

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akerlof, George 1970: The Market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics* (84.) 3. 488–500.
- Akerlof, George – Yellen, Janet 1988: Fairness and Unemployment. *American Economic Review. Papers and Proceedings* (78.) 2. 44–49.
- Akerlof, George – Yellen, Janet 1990: The Fair Wage-Effort Hypothesis and Unemployment. *Quarterly Journal of Economics* (105.) 2. 255–283.
- Akerlof, George 1984: *An Economic Theorist’s Book of Tales*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Antoine, Armand 2014: *Une autre vision de la concurrence. Théorie et politique de l’ordolibéralisme allemand*. Mémoire de Master, École d’Économie de Paris, Paris.
- Blervache, Clicquot de 1758: *Considérations sur le commerce, et en particulier sur les compagnies, sociétés et maîtrises*. Amsterdam.
- Henrich, Joseph – Boyd, Robert – Bowles, Samuel – Camerer, Colin – Fehr, Ernst – Gintis, Herbert 2004: *Foundations of Human Sociality. Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford University Press, Oxford.
- Commun, Patricia 2016: *Les ordolibéraux. Histoire d’un libéralisme à l’allemande*. Les Belles Lettres, Paris.
- Conférences ecclésiastiques du diocèse d’Angers sur les états 1776: Conférences ecclésiastiques du diocèse d’Angers sur les états*. Tomes 1–3. Desaint, Paris.
- Couchot 1710: *Le traité du commerce de terre et de mer à l’usage des marchands, banquiers, agens de change et gens d’affaire*, t. 2. Le Febvre, Paris.
- De Roover, Raymond 1955: Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth century to Adam Smith. *Quarterly Journal of Economics* (69.) 2. 161–190.
- Delamare, Nicolas 1710: *Traité de la police*. Tome 2. Hérissant, Paris.
- Denisart, Jean-Baptiste 1771: *Collection de décisions nouvelles*. Tome 2. Veuve Desaint, Paris.
- Domat, Jean 1828: *Œuvres complètes*. Tome 1. (Éd. Joseph Rémy.) Firmin Didot, Paris.
- Édict du Roy par lequel il confirme & autorise toutes les transactions 1561: Édict du Roy par lequel il confirme & autorise toutes les transactions*. M.Le Mesgissier, Rouen.
- Feniello, Amedeo 2015: *Napoli 1343. Le origini medievali di un sistema criminale*. Mondadori, Milano.
- Grenier, Jean-Yves 2018: Avant la grande transformation. Valeur et prix dans la pensée préclassique. In: Vallerani, Massimo (ed.): *Valore delle cose e valore delle persone*. Viella, Rome, 329–350.
- Journal officiel de l’Union européenne*, 29.12.2012 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=OJ:L:2012:360:TOC>.
- Kahneman, Daniel – Knetsch, Jack – Thaler, Richard 1986: Fairness as a Constraint on Profit Seeking: Entitlements in the Market. *American Economic Review* (76.) 4. 728–741.
- Kaplan, Steven 1976: *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*. Martinus Nijhoff, The Hague.

- Kaplan, Steven 2017: *Raisonnement sur les blés. Essais sur les Lumières économiques*. Fayard, Paris.
- Knight, Frank 1921: *Risk, Uncertainty and Profit*. Houghton Mifflin, New York.
- Langenstein, Henri de 1484: *Tractatus de Contractibus et Origine Censuum*. In: Jean de Gerson: *Opera Omnia*, vol. 4. Coloniae, 185–224.
- Meuvret, Jean 1988: *Le problème des subsistances à l'époque de Louis XIV*. Tome 3. EHESS, Paris.
- Mill, John Stuart 1885 [1848]: *Principles of Political Economy*. Appleton and Company, New York.
- Montchrétien, Antoine de 1999 [1615]: *Traicté de l'économie politique*. (Ed. François Billacois.) Droz, Genève.
- Montesquieu 2000: *A törvények szelleméről*. (Ford. Sebestyén Pál.) Osiris–Attraktor, Budapest.
- Okun, Arthur M. 1981: *Prices and Quantities. A Macroeconomic Analysis*. Brookings Institution, Washington.
- Pontas, Jean 1715: *Dictionnaire de cas de conscience ou Décisions des plus considérables difficultés touchant la discipline et la morale ecclésiastiques*. Le Mercier, Paris.
- Pothier, Robert-Joseph 1772: *Traité du contrat de vente selon les règles tant du for de la conscience que du for extérieur*. Paris.
- Rawls, John 1997: *Az igazságosság elmélete*. (Ford. Krokovay Zsolt.) Osiris, Budapest.
- Rougier, Louis (ed.) 1939: *Le Colloque Walter Lippmann*. Librairie de Médicis, Paris.
- Röpke, Wilhelm 2009 [1961]: *Au-delà de l'offre et de la demande*. Les Belles Lettres, Paris.
- Stigler, George J. 1957: Perfect Competition, Historically Contemplated. *Journal of Political Economy* (65.) 1. 1–17.
- Thompson, Edward P. 2015: *Les usages de la coutume. Traditions et résistances populaires en Angleterre. XVII<sup>e</sup>–XIX<sup>e</sup> siècle*. Seuil–Gallimard, Paris.
- Turgot, Anne-Robert-Jacques 1913: Remarques sur les notes de Gournay qui accompagnent la traduction de Child. In: Gustave Schelle (ed.): *Œuvres de Turgot et documents le concernant, avec biographie et notes*. Tome 1. F. Alcan, Paris, 385–386.
- Turrini, Miriam 1991: *La coscienza e le leggi: morale e diritto nei testi per la confessione della prima età moderna*. Il Mulino, Bologna.